

Poredbenopovijesni razvoj hrvatskoga fonološkog sustava

Crvelin, Iva

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:337748>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-13**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za kroatistiku
Katedra za dijalektologiju i povijest hrvatskoga jezika

Poredbenopovijesni razvoj hrvatskoga fonološkog sustava

DIPLOMSKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Boris Kuzmić

Studentica: Iva Crvelin

Zagreb, 2017.

1. SADRŽAJ

1. SADRŽAJ.....	2
2. UVOD.....	3
3. OPĆENITO O DJELIMA	4
1.1. Vinodolski zakonik	4
1.2. Fiziolog.....	5
1.3. Aleksandrida.....	5
1.4. Lucidar	6
1.5. Rumanac trojski	6
1.6. Zapis popa Martinca.....	7
4. METODOLOGIJA.....	8
5. VOKALIZAM	9
5.1. Refleks poluglasa.....	10
5.2. Refleks prednjojezičnog nazalnog vokala [ɛ] i stražnjojezičnog nazalnog vokala [ɔ].	12
5.3. Refleks jata.....	13
5.4. Slogotvorno [r] i slogotvorno [l]	15
5.5. Vokalizacija.....	16
5.6. Kontrakcija, redukcija i zamjena vokala.....	17
6. KONSONANTIZAM.....	19
6.1. Glasovi [h] i [f].....	19
6.2. Proteza.....	20
6.3. Metateza.....	21
6.4. Morfonološke promjene	23
6.5. Rotacizam.....	26
6.6. Šćakavizam.....	26
7. ZAKLJUČAK.....	28
8. POPIS LITERATURE	29
9. POPIS PRILOGA.....	31
10. SAŽETAK	32

2. UVOD

Tema ovog diplomskog rada je poredbenopovijesni razvoj hrvatskoga fonološkog sustava s pregledom stanja u ostalim južnoslavenskim jezicima. Jezici koji će se komparirati sa stanjem jezika na području srednjovjekovne Hrvatske, od stoljeća XII. do XVI., su bugarski i makedonski. Ovi su jezici bili najzanimljiviji budući da pripadaju istome ogranku južnoslavenskih jezika, a tvrdi se da čuvaju najviše fonoloških osobitosti s linguom francoskog srednjovjekovnog slavenskog jezika – staroslavenskim. Istraživanje će se provesti na tekstovima religijske, svjetovne i pravne tematike: Vinodolski zakonik, Fiziolog, Aleksandrida, Lucidar, Rumajac trojski i Zapis popa Martinca. Budući da nam je u nasljeđe ostalo vrlo malo istovremenih izvora s bugarskoga i makedonskoga područja te je do njihovih originala i transkripcija teško doći, izvore s hrvatskoga tla usporedit ćemo sa stanjem u standardnim jezicima ove dvije države. Rad je oblikovan na dvama poglavljima – onome o vokalizmu i konsonantizmu. Nakon imenovanja svake glasovne promjene navedeni su uvjeti i zakonitosti njezinoga nastajanja još od praslavenskoga jezika, gdje god je moguće. Slijedi tablični prikaz refleksa određenog jezičnog znaka unutar korpusa tekstova i u standardnim jezicima te zaključno potpoglavlje o sličnostima između idioma te razlikama u odnosu na očekivano jezično stanje.

3. OPĆENITO O DJELIMA

1.1. VINODOLSKI ZAKONIK

Vinodolski zakonik drugi je po starosti pravni spis u slavenskome svijetu, odmah nakon Ruske pravde (usp. Bratulić i dr. 2009: 407). Napisan je 6. siječnja 1288. i donosi pravno reguliran odnos krčkih knezova i slobodnih gradova s područja Vinodola (Novi, Ledenice, Bribir, Grižane, Drivenik, Hreljin, Bakar, Trsat, Grobnik). Osim uspostave odnosa s krčkim knezom Vidom, važan je i kaznenopravni aspekt ovoga spisa. Tijekom godina preveden je na više jezika (ruski 1846., poljski 1856., francuski 1896., ukrajinski 1897.; njemački i talijanski 1987.; engleski 1989.) (usp. NSK i Bratulić 1988: 12). Danas se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, gdje je došao nakon Narodnog muzeja u Zagrebu, a sačuvano je 14 listova teksta na pergameni ispisanog glagoljicom dimenzija 24,3 x 16,5 cm (usp. Bratulić 1988: 5). Prvi dio teksta nedostaje, a iz bilježaka oko teksta saznajemo da je u 15. st. iz Vinodola preseljen u Vrbnik, gdje ga je pronašao Ivan Kukuljević Sakcinski. Svaki od gore navedenih gradova pohranjivao je jedan primjerak Zakonika, a nama je u nasljeđu ostao samo prijepis iz 16. stoljeća (usp. Bratulić 1988: 6). Transliterirani tekst prvi je objavio Antun Mažuranić 1843. godine u Kolu. Mažuranić smatra da je Zakonik pisan na "narččje domaće vinodolsko" i donosi crkvenoslavenski leksik: gospodanj, knež, pra, ubo, vsaki, ali i talijanizme: band, dupal, fals, impačat (Bratulić 1988: 7). Da je riječ o kasnijem prijepisu zaključio je Jagić u *Priměrima starohèrvatskoga jezika* na temelju pisanja slogotvornoga *r* kao *er* (Bratulić 1988: 8).

Povijesna pozadina seže u 1225. kada je hrvatsko-ugarski kralj Andrija II. vinodolsko područje darovao krčkom knezu Vidu II. Frankapanu. Slobodni seljaci s toga područja organiziraju pobunu protiv feudalnog položaja u koji su postavljeni, i to završava 6. siječnja 1288. Vinodolci su oformili skupštinu od 42 člana kako bi uredili običajno pravo koje će vrijediti i za seljake i za zemljoposjednike. Zakonik sadrži 77 kaznenopravnih članaka u kojima su navedene prekršajne globe i kazne, porezi, uređena ljudska prava, s naglaskom na prava žena.

Originalni tekst je pisan ustavnom glagoljicom, a sačuvani prijepis iz XVI. stoljeća glagoljičnim kurzivom, pismom karakterističnim za pravne spise, s prva dva retka napisana ustavnom glagoljicom. Važnost je i u inicijalima koji su ukrašeni biljnim i geometrijskim motivima i u rubnim crtežima (usp. NSK).

Među najznačajnijima su odredbe o kneževim ovlastima, položaju Crkve, ustroju vinodolske općine i funkcijama njezinih službenika (*satnika, graščika* – gradskih službenika, *busovića* – pozivača itd.). Znatan je udio odredbi kaznenoga prava, od kojih su neke očito usmjerene na ograničenje kneza u samovoljnom i prekomjernom kažnjavanju; predviđene kazne uglavnom su novčane. U sudskom postupku spominje se običaj povika (*klič* – oznanjenje), te dokaz svjedocima i prisegom, katkad uza suprisežnike. Sadrži i neke odredbe obveznoga prava (npr. o pravnim poslovima u svezi s nekretninama uz *likuf* – nagradu nalazniku za izgublenu stvar, dar pri prodaji, proslavu pri dovršenju posla) (usp. Enciklopedija).

U Zakonu se često ističe da je on kodifikacija starih dobrih običaja, no zapravo se išlo za osiguranjem kneževih prava i definiranjem kaznenoga prava, te nam on vrlo dobro oslikava društvenu situaciju u našim primorskim mjestima toga doba. Uza sve to u njem je prvi put posvjedočena poraba imena *hrvatski* za oznaku našega jezika (HJP).

1.2. FIZIOLOG

Fiziolog je antičko djelo iz 2. stoljeća nastalo na grčkom jeziku, a postalo zabranjeno 496. godine kada ga je papa Gelazije stavio na listu zabranjenih knjiga. Iz ovog se djela razvio bestijarij, svojevrsna zbirka pripovjedaka o životinjama, a prve zapise u stihovima nalazimo u 12. stoljeću. Prvi prijevodi sa grčkoga na neki od slavenskih jezika datiraju prije 13. stoljeća i mogu se smjestiti u Bugarsku. Na hrvatskome području nalazimo samo fragmente u Petrisovom zborniku iz 1468, Akademijinom zborniku s kraja 15. stoljeća i u Vinodolskom zborniku iz prve polovice 15. stoljeća (Štefanić 1969: 342). Bestiariji su didaktički spjevovi koji tumače “ponašanje i osobine životinja u duhu kršćanskoga nauka, a radi moralnog i religijskog odgoja. (...) Uzori su mu grčko-latinski fiziolozi, alegorijski zoologijski priručnici koji od aleksandrijskog razdoblja optječu kršćanskim predjelima Europe i Azije snažno utječući na srednjovjekovnu ikonografiju, simboliku i emblematiku” (usp. Proleksis enciklopedija).

Za potrebe ovoga rada korištena je transliteracija Amira Kapetanovića tekstova iz Petrisova zbornika i Vinodolskog zbornika.

1.3. ALEKSANDRIDA

Aleksandrida je vrlo popularni srednjovjekovni roman o životu Aleksandra Velikog. Djelo je pisano u prozi i prvi put se na glagoljici spominje u Zadru 1389. Prvi sačuvani

primjerci napisani su bosančicom u 16. i latinicom u 18. stoljeću. Autorom se smatrao Aristotelov nećak Kalisten (usp. Enciklopedija). Najstariji zapisi su na grčkom jeziku i sežu u III. stoljeće prije Krista. Djelo je prevedeno na 30-ak jezika, a u slavenskom svijetu prvim se smatra jedna verzija romana iz XIV. stoljeća. Ova je inačica vrlo brzo postala popularna među južnoslavenskim narodima i prevedena na ruski jezik te se naziva “srpskom Aleksandrijom”. Podrijetlo ove južnoslavenske inačice objašnjavano je dvjema mogućnostima – prostor između Crne Gore i Pelješca ili čakavsko-glagoljsko zadarsko podrijetlo. Prevladala je teorija o nastanku na području Zadra jer čakavsko-ikavske karakteristike nalazimo i u bosaničkim Roudiničkim rukopisom i Derečkajevim rukopisom iz 1621. (Štefanić 1969: 320). Za potrebe ovoga rada koristit će se ćirilčna inačica Ferde Šišića.

1.4. LUCIDAR

Lucidar je vrlo popularna srednjovjekovna zbirka “znanja i vjerovanja o duhovnom i materijalnom svijetu, koji je obrazložen iz kršćanske perspektive i na temelju baštinjena antičkoga iskustva te mašte srednjovjekovnoga čovjeka” (Kapetanović 2009:1). Ime potječe iz latinskog *Lucidarius* ili *Elucidarius* i oblikovan je u formi pitanje - odgovor. U dijalogu sudjeluju učenik – Mlaji i učitelj Meštar ili Mojstar, a glavna karakteristika nisu argumentirane suprotstavljene strane, nego Meštrovi odgovori na učenikova pitanja. Iako je na prvi pogled nezamjetna, organizacijska struktura postoji. Prvi Elucidarium je onaj Honorija Augustodunensisa koji je pisan kao teološki priručnik na latinskom jeziku, a nakon njega je u 12. stoljeću nastala kompilacija na njemačkom jeziku koja je namijenjena puku (Štefanić 1969: 345). S njemačkoga je prevedena na češki i zatim s češkoga na hrvatski vjerojatno u prvoj polovici 15. stoljeća. Danas su nam ostali zapisi na glagoljici u Petrisovu zborniku iz 1468. i Žgombićevu zborniku te dva Berčićeva fragmenta iz neidentificiranih kodeksa (usp. Kapetanović 2009:5). Lucidar iz Žgombićeva zbornika sadrži mnogo bohemizama pa će se za potrebe ovoga rada koristiti i onaj iz Petrisova zbornika.

1.5. RUMANAC TROJSKI

Srednjovjekovne prozne tekstove u velikome broju čine romani i legende. Na hrvatskome području vrlo malen broj romana je ostao sačuvan, a svi su mahom svjetovne tematike. Uglavnom se radi o prijevodima ili djelima koja su nastala kompiliranjem drugih djela, a jedan od tih romana je i onaj o padu Troje (Damjanović 2013: 11). Rumanac trojski vjerojatno je nastao krajem XIII. stoljeća na području Hrvatske preveden s latinskoga ili talijanskoga. Smatra se da se upravo s ovih područja proširio na istočnoslavenske prostore, u

Srbiju, Bugarsku i Rusiju. Čakavska inačica je sačuvana u Vinodolskom zborniku s početka XV. stoljeća, a čakavsko-kajkavska u Petrisovu zborniku. Smatra se da je prvi zapis mogao nastati na području sjevernog Primorja ili na južnočakavskom govornom području (Damjanović 2013: 24).

1.6. ZAPIS POPA MARTINCA

Ovaj se zapis smatra ključnim u prijelazu iz hrvatske srednjovjekovne u ranu novovjekovnu književnost (Novak 2003:25). Govori se o bitci na Krbavskome polju 1493., gdje su život u borbi protiv Turaka izgubili brojni hrvatski plemići: Zrinski, Frankopani, tadašnji ban Derenčin. Pop Martinac zapisao je informacije koje je dobio o toj strašnoj bitci kao bilješke usred biblijskog teksta o Juditi, koji je tada prepisivao. Pop Martinac u to je doba radio kao župnikov pomoćnik u Grobniku, prepisujući brevijar ili časoslov koji će kasnije dobiti ime Drugi novljanski brevijar. Koliko mu je informacija o krbavskoj bitci bila šokantna, svjedoči činjenica da je događaje iz 9. rujna odlučio upisati usred teksta, ne čekajući da završi s prepisivanjem. Isto tako, nije odabrao margine ili kolofon, već je svoj tekst unio odmah (Bogišić 1997: 9). Tekst je pisan u skladu s tadašnjom normom, započinjući okvirom u kojem se autor predstavlja. Slijedi historijski okvir u kojem navodi trenutne vladare europskih zemalja i informacije o svojem župnom radu, dodajući i fratre koji su omogućili opstanak župe. Krajnji dio historijskog okvira zaključuje objavljujući imena fratara koji su omogućili njegov rad. Prelazi u semantički drugi dio teksta i, uz molbu da mu se oproste greške, najavljuje o čemu će govoriti. Iz ovog je dijela slavni opis kako Turci „nalegoše na jzik hrvatski“. Posljednji tematski dio čini izvješće o turskom proboju u Europu i sam opis Krbavske bitke. Prema Bogišiću (1997: 11), upravo je zadnji dio teksta dosegao određenu literarnu kvalitetu, što zbog prozno-narativnih tehnika, što zbog emocionalne angažiranosti. Za potrebe ovog rada korišten je zapis iz Pet stoljeća hrvatske književnosti.

4. METODOLOGIJA

Cilj ovog rada bio je definirati koje su fonološke osobitosti vokala i konsonanata karakteristične za pojedine tekstove s područja današnjega hrvatskog standardnog jezika. Budući da se radi o tekstovima koji su nastali na cjelokupnom obalnom području, nalazimo popriličan broj nedosljednosti, odnosno razlika od teksta do teksta. Sljedeći je korak bio u rječničkom korpusu standardnog bugarskog jezika i onog makedonskog pronaći iste ili slične lekseme koji sadrže glasovne promjene na koje smo obratili pažnju u prvoj fazi rada. Korišteni su rječnici Todora Dimitrovskog (za makedonski jezik) i Stojana Romanskog (za bugarski jezik). Isto tako, od velike su pomoći bili internetski dostupni rječnici, navedeni u popisu literature: Български тълковен речник te Дигитален речник на македонскиот јазик. Radi lakše preglednosti, promjene su prikazane u tablicama nakon kojih slijedi komentar. U komentarima se nalazi povijesni pregled razvoja pojedinih glasova od najstarijega mogućeg izvorišta, onog praslavenskog.

5. VOKALIZAM

U ovome će se poglavlju, u kojemu se govori o vokalnim sustavima odabranih tekstova i standardnih idioma bugarskoga i makedonskoga jezika, obraditi refleksi vokala: refleks poluglasa *šva* [ə], refleks *jata* [ê], refleksi prednjega [ɛ] i stražnjega [ɔ] nazala. Obradit će se i slogotvorno *r* i slogotvorno *l*.

Zatim će se nabrojati i opisati s primjerima osnovne samoglasničke i suglasničke promjene: redukcije vokala, neprovođenje vokalizacije i zamjene samoglasnika i slično.

Samoglasnički sustavi današnjeg bugarskog i makedonskog jezika prikazani su u Tablici 1 (Bidwell 1963: 17-18).

bugarski					makedonski				
i				u	i				u
		ə					r		
	e		o			e		o	
		a					a		

Praslavenski je jezik imao 4 kratka i 4 duga vokala ([i], [e], [a], [u]) te dvoglasce: [ei]/[eu], [ai]/[au], [en]/[em], [an]/[am], a fonem [ǫ] nije poznao (Moguš 2010: 25). Razdobljem samostalnog praslavenskog jezika uzima se period od 6. do 9. stoljeća (Moguš 2010: 26).

Postupno je došlo i do procesa monoftongizacije, tj. pojednostavljivanja dvoglasca, u kojem su nastali dugi vokali: [ei] > [ī], [ai] > [ē], [au] i [eu] > [ū]. Bitan je fonem [ē] nastao postupno od [ai] ([ai] > [ae] > [i]), budući da je izazvao drugu palatalizaciju. Istodobno su [am], [an], [em] i [en] postali nazalizirani vokali [ɔ] i [ɛ]: *рѡка, ѡзѡкъ, пѣтъ, свѣтъ*.

Nakon procesa monoftongizacije i nazalizacije vokala, zanimljiv nam je razvoj diftonga [au] koji je preko [ou] proizveo [ū]. Budući da je [ū] mogao krenuti samo prema stražnjem dijelu usne šupljine, odnosno prema [i], došlo je do preventivne disimilacije koja je stvorila novi fonem [y] (Moguš 2010: 27).

Monoftongizacija je važna jer je ona posljednja praslavenska promjena, sve nakon nje su zasebne na različitim područjima (Moguš 2010: 29). Isto tako, nakon nje možemo govoriti o dvije tendencije u slavenskim jezicima vezane uz kvantitativne opreke vezane uz vokale. Prvi je slučaj karakterističan za češki i hrvatski jezik, gdje se opreke djelomično ukidaju. Drugi je slučaj sustav kakav poznajemo u današnjem ruskom, poljskom, **bugarskom** i **makedonskom**, a radi se o potpunom ukidanju fonoloških opozicija između dugih i kratkih vokala (Moguš 2010: 30). Ukidanje opreka moglo je rezultirati zbunjujućom homonimijom, ali jezici pronalaze načina preventivno disimilirati glasove kako bismo došli do opreke u kvaliteti, odnosno mjestu artikulacije. U najstarijem periodu tako nailazimo na ovakav vokalski sustav:

kratki vokali	ь	е	о	ѡ	
dugi vokali	і	ѣ	а	и	у
nosni vokali		ѣ̣	о̣		

5.1. REFLEKS POLUGLASA

Praslavenski jezik poznao je poluglase [ɔ] i [ɔ̄]. Imali su vrlo kratak izgovor, a pogotovo na krajevima riječi kada su bili i u oslabljenom položaju. Njihov je razvoj išao u dva smjera: „redukcija ili transformacija u neki od postojećih fonema, što obično krivo nazivamo vokalizacijom, jer su ь i ѡ – rečeno je – bili pravi v o k a l i, pa bi zato bilo bolje njihovu promjenu nazvati vokalnom preobrazbom” (Moguš 2010: 42).

„Staroslavenski tekstovi potvrđuju postojanje glasova ь („jer“) i ѡ („jor“) u svim dopuštenim položajima, tj. na kraju sloga: дѣнь, биѣ, бѣрати, мъгла – сѣнь, братѣ, бѣдѣти, дѣска.” U starim tekstovima vrlo često dolazi do miješanja jera i jora, npr. вѣдова umjesto вѣдова, бѣдѣти umjesto бѣдѣти, ali i do redukcija (кто umjesto кѣто, что umjesto чѣто, дне umjesto дѣне) (Moguš 2010: 43).

U hrvatskom jeziku ta su se dva glasa stopila u jedan, tzv. šva: [ɔ] i [ɔ̄] > [ə], nakon čega se taj glas “prevokalio” ili reducirao. „S obzirom na to, možemo u hrvatskome jeziku nazrijeti dvije etape: jedna je prijelaz fonemâ ь i ѡ u ə, a druga redukcija ili preobrazba fonema ə.“ Pretpostavlja se da je izgovorno mjesto šva bilo centrirano, između [ɔ] i [ɔ̄], a da oni finalno nije imalo izgovornu vrijednost (Moguš 2010: 45).

Redukcija slabih [ɔ] i [ɔ̃] u finalnom položaju jačala je one ostale. Ipak, u svim slavenskim jezicima, uključujući i hrvatski, oni su zamijenjeni nekim drugim vokalom (Moguš 2010: 43).

Smatra se da se jaki *šva* već na samome početku 14. stoljeća vokalski preoblikovao (kao *dan* ili *den*) (Moguš 2010: 46).

Bitna je i činjenica da se u ranim glagoljičkim spomenicima mogu naći inačice sa [ɔ̃] ili apostrofom: *dañ* i *dan'*. Smatra se da je to plod jezične prošlosti, odnosno pisarske tradicije.

Vokalna preinaka jakoga *šva* je provedena dosljedno: *šva* je bio ili nosilac sloga (*dənø*) ili nosilac naglasaka (*otəcø*) (Moguš 2010: 46). Primjeri iz tekstova i rječnika prikazani su u Tablici 2.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	nulti vokalizirano (a)	vъ va
Fiziolog (Petrisov zbornik)	nulti vokalizirano (a)	v, čti razvrze, ča, va, varnet,
Fiziolog (Vinodolski zakonik)	nulti	pt'ica, k'da
Aleksandrida (Roudnički rukopis)	nulti vokalizirano (a)	вѣхва, что ча, сад, данас, лав
Lucidar (Petrisov zbornik)	nulti vokalizirano (a)	gdo, tma zali, va, ta, kadě, kada, kaj, sen
Lucidar (Žgombićev zbornik)	nulti vokalizirano (a)	в, т'ма, тма почетакъ, ва
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	nulti vokalizirano (a) u	v, čto, dni, vjetr, gdo (tko) dan, zač, kaj vu
Zapis popa Martinca (Drugi novljanski brevijar)	nulti	vъ, aleksan'dra, omr's'n
Bugarski standardni jezik	nulti vokalizirano (e)	в(ѣв), къща, вятър, бѣда, сънувам днес, ден
Makedonski standardni jezik	vokalizirano (e, o, u)	куќа, во, денес, сон, ветер, денес

Stanje u hrvatskom jeziku je raznoliko. Postoje slučajevi u kojima slabi šva postaje vokaliziran: *lagati < ləgati, magla < məgla, tama < təma, daska < dəska, stablo < stəblo, G jd. lava < ləva, lana < ləna* (Moguš 2010: 49). U ovome tekstu takve primjere pronalazimo u gotovo svim tekstovima, a najčešći fonem je [a]. Danas se on očuvao u svim hrvatskim govorima, dok u kajkavskim nalazimo i primjere drugih vokala na mjestima *šva – meglā, deska, sneha* – ili *u* na mjestu prijedloga *vъ*. Ovaj nam je podatak zanimljiv jer standardni makedonski jezik poznaje upravo [e], uz [o] i [u], kao vokale koji su zamijenili *šva*. U bugarskom standardnom jeziku *šva* je uglavnom očuvano, iako nalazimo primjere s vokaliziranim šva (opet fonem [e]) ili one gdje se *šva* jednostavno ispušta.

Za usporedbu sa standardnim bugarskim i makedonskim jezikom, bitno je i tzv. sekundarno [ə]. U primjerima *blesнъ, bojazanъ, dobrъ, mokръ, bleznъ, bojazнъ, basнъ, bagръ, sedмъ, osмъ, jesмъ*; nakon gubljenja završnog fonema, u hrvatskome jeziku između završnoga sonanta i konsonanta razvija se sekundarni *šva* koji prelazi u puni vokal, budući da se nalazi u jakome položaju: *dobar < dobərø, blesan, bojazan, bistar (: bystrъ), mokat, mudar, blazan, bagar, sedam, osam, jesam* (Moguš 2010: 53).

5.2. REFLEKS PREDNJOJEZIČNOG NAZALNOG VOKALA [ɛ̃] I STRAŽNJOJEZIČNOG NAZALNOG VOKALA [ɔ̃]

Smatra se da su vokali [ɔ̃] i [ɛ̃] u praslavenskome nastali netom prije treće palatalizacije konsonanta [k], [g] i [h] jer se inače ta palatalizacija ne bi mogla ostvariti (Moguš 2010: 28). Nazalni vokali [ɛ̃] i [ɔ̃] gube nazalnost i izjednačavaju se s ostalim vokalima koji nisu bili nazalni. Budući da je [ɛ̃] imalo široku vokalnost, reflektiralo se u [e], a [ɔ̃] je prešlo u [u]: *памѣтъ > pamet, зѣбъ > zub* (Moguš 2010: 37). Primjeri iz tekstova prikazani su u Tablici 3.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	ɛ̃ > a (iza j) ɔ̃ > u	ěžika puti
Fiziolog (Petrisov zbornik)	ɛ̃ > e ɔ̃ > u	ezičaskim prěsvětuju, muku
Fiziolog (Vinodolski zakonik)	ɔ̃ > u	muku
Aleksandrida (Roudnički rukopis)	ɛ̃ > e ɔ̃ > u	езици руке, немудар

Lucidar (Pertisov zbornik)	ɛ > e ɔ > u	često, pamet mudar, bude, su, ruka, budući
Lucidar (Žgombićev zbornik)	ɛ > e ɔ > u	с(ве)ти, с(ве)та будет'
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	ɔ > u	muku mučiti
Zapis popa Martinca (Drugi novljanski brevijar)	ɛ > e	s(ve)t(a)go
Bugarski standardni jezik	ɛ > e ɔ > ъ	език, светец, често мъка, мъдър, ръка, бъдеще
Makedonski standardni jezik	ɛ > a ɛ > e ɔ > a ɔ > u	јазик, светец, често, памет, мака, рака мудар

Hrvatski tekstovi reflektiraju prednjojezični nazalni vokal bez iznimke u [e], a takav razvoj pratimo i u ostala dva standardna jezika. Isto tako, stražnjojezični nazalni vokal u hrvatskim tekstovima uvijek je prešao u [u], dok je u bugarskom reflektiran u [ъ], a u makedonskom u [a]. Zanimljiv je slučaj u čakavskim tekstovima gdje [ɛ] prelazi u [e] (męso > meso), ali iza fonema [j], [č], [ž] može se ostvariti kao [a] – *jazik* < *jęzikъ*, *počati* < *počęti*. Smatra se da je transformacija [ɛ] u čakavskom prošla kroz dvije faze: starija je označavala prijelaz *ję-*, *čę-žę-*, u *ja-*, *ča-*, *ža-* (*jazik*, *počati*, *žati*) i novija u kojoj je [ɛ] > [e] (*męso* > *meso*). Posebnost čakavskog je u čuvanju oba refleksa ovoga nazala, dok se u drugim slavenskim sustavima [ɛ] ili zadržao u svim položajima (*jęzikъ* i *męso*, ili *język* i *mięso*) ili reflektirao u [e] (*jezik* i *meso*) te [a] (*jazik*, *maso*). Što se ostalih govora s područja Hrvatske tiče, vokal [ɔ] koleba se između [u] i [o], i to ponajviše u kajkavskim i protestantskim tekstovima (*na jednu roko, novo pravdu, latinsko vojsku*) (Moguš 2010: 38). Ponegdje se češće koristi [u] u gramatičkim morfovima, a [o] u onim leksičkim (Moguš 2010: 39).

5.3. REFLEKS JATA

Refleks [ɛ] najzahtjevniji je, budući da se u različitim narječjima hrvatskoga jezika različito ostvaruje. Njegovo je podrijetlo dvojako, pretpostavlja se da je nastao u praslavensko doba monoftongizacijom diftonga [ai]. Bitan je na općeslavenskog razini jer je

zaslužan za drugu palatalizaciju. Smatra se da se u doba Ćirila i Metoda jat izgovarao kao “ja” (Moguš 2010: 57). Razvoj praslavenskoga [ě] u zapadnim južnoslavenskim jezicima reflektira se kao zatvoreno *[e], a u hrvatskim narječjima kao [i] ili [e], kombinacija tih dvaju vokala, kao dvoglas (Moguš 2010: 58). Refleks jata najzastupljeniji je kao fonem [i], a pojavljuje se i ispred [j] (grijati se), i ispred završnog -[l] (bio < běl < bělъ), pojava koja u drugim slavenskim jezicima nije zabilježena (Moguš 2010: 59). Primjeri iz korpusa tekstova prikazani su u Tablici 4.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	ê e i	vrĕme leto, vrime, priprošĉi, miseca,
Fiziolog (Petrisov zbornik)	ě e	slĕpotu cesars/cih, pred, boleznĭ, plen, greh, slepi, svleci, obleci
Fiziolog (Vinodolski zakonik)	ě e	pĕt, pĕti, drĕva, vĕka, sede
Aleksandrida (Roudniĉki rukopis)	i e	звизде, бише, биху, мисто, тира, лит, мисти, ликар, верно
Lucidar (Petrisov zbornik)	ě i	vĕki, vĕrovati, mĕsec, dĕleh riĉ
Lucidar (Žgombiĉev zbornik)	e	речи, разделити, свет
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	je/ije e i	bješe, ljep, rijeka, cvjetja, djete, lepu, prelĭpu, prelĭpu
Zapis popa Martinca (Drugi novljanski brevijar)	ě	d(ĕ)vi, m(a)riĕ
Bugarski standardni jezik	e я	беше, река, цвѣтя, месец, време лято, грѣх, сляп
Makedonski standardni jezik	e	беше, река, цвѣкиња, месец, време, лето, грев, слеп

U obrađenim tekstovima prevladava ekavski refleks jata, potvrđen u čak četiri teksta. Osim [e], jat se ostvario u dugoj varijanti, ali i u ikavskom refleksu. U makedonskom standardnom jeziku situacija jednostavna, jat je zamijenjen fonemom [e]. U bugarskom jeziku postoje dva refleksa jata, jat se ostvaruje fonemom [e] i fonemima [j] i [a].

5.4. SLOGOTVORNO [R] I SLOGOTVORNO [L]

Osim pet već spomenutih vokala u hrvatskome jeziku, ovome broju treba dodati i šesti - slogotvorno [r] (Moguš 2010: 55). “Pretpostavlja se da su u praslavenskome jeziku uz njih (slogotvorno r i l) stajali ѣ i ѣ (još ranije i i u). Kad su se ѣ i ѣ reducirali na kraju praslavenske ere, fonemi r i l postaju i slogotvorni.” Slogotvorno [r] se u hrvatskome jeziku očuvao do danas, a slogotvorno [l] se čuvao sve do kraja 13. stoljeća. Dotad se mogao naći samo između dva suglasnika (*isplnjuješi*), a na Bašćanskoj ploči nalazimo oblik *kъlni*. Kasnije je prešao u fonem [u]: **vľkъ* > *vuk*, **vľna* > *vuna*, **pľnъ* > *pun*. U nekim starijim kajkavskim tekstovima posvjedočen je i refleks slogotvornoga [l] u [o] - uz oblik *vuk*, nalazimo i *vok* (Moguš 2010: 56). U Tablici 5. prikazani su primjeri iz tekstova.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	jaka vokalizacija	sveršenêm
Fiziolog (Petrisov zbornik)	slogotvorno l slogotvorno r	slnačni, isplni, slnačni, slnca, isplni smrtni
Fiziolog (Vinodolski zakonik)	slogotvorno l jaka vokalizacija	poplzi drěva
Aleksandrida (Roudnički rukopis)	slogotvorno r	оустръмивъ, срци
Lucidar (Petrisov zbornik)	slogotvorno l slogotvorno r	slnci, glboko, dlgo, slncu, naplńeno prpar, prvo, tvrdo, utvrdil, najprvo, semrtno, smrdi
Lucidar (Žgombićev zbornik)	slogotvorno l slogotvorno r	слнце, глбоко, длго скрвено
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	slogotvorno l slogotvorno r	jablko, dlgo, vľne srци, prnese, rvanje, grst, rasrdista, Grke, grčskom, krvi
Bugarski standardni jezik	slogotvorno l	слънце, дълбоко, дълъг, изпълнен,

	slogotvorno r	ябълка, вълна първ, твърд
Makedonski standardni jezik	slogotvorno l slogotvorno r	сонце, пополни, длабоко, долги, полни, јаболко, волна срце, прво

Slogotvorno [l] potvrđeno je mahom u svim tekstovima. Bugarski standardni jezik ga također čuva, dok se je u makedonskom reflektiralo, u najvećem broju slučajeva, u fonem [o]. Osim Vinodolskog zakonika, u kojemu je potvrđena jaka vokalizacija, hrvatski tekstovi svjedoče slogotvornom [r]. Makedonski slijedi taj trend, dok je u bugarskom ono prikazano uz [ѣ], u poziciji ispred ili iza njega.

5.5. VOKALIZACIJA

Vokalizacija je morfonološka promjena smjene suglasnika u samoglasnik, a najpoznatija u hrvatskome jeziku je ona finalnoga -[l] u [o]. U Tablici 6. prikazani su primjeri iz tekstova.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	l	ukral, klical
Fiziolog (Petrisov zbornik)	l	bil, prišal
Aleksandrida (Roudnički rukopis)	l	допал
Lucidar (Petrisov zbornik)	l	osvetlil, prijel, bil, ukazal, pakal, našal
Lucidar (Žgombićev zbornik)	l	створил', уставил, указаль, викупил, ос(бе)т(ли)л
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	l	vesel, iznel, pepel
Bugarski standardni jezik	l	откраднал, бил, идвал, излезел, весел, направил, разпоредил
Makedonski standardni jezik	l	украл, бил, доаѓал, излезел, наредил, пекол, весел, направил, пепел

U svim je primjerima hrvatskog jezika potvrđeno finalno -[l], što potvrđuje da je ta promjena novoštokavskog podrijetla. Bugarski standardni i makedonski standardni jezik čuvaju finalno

-[l] u glagolskom pridjevu radnom, odnosno *минало свѣршено деятелно причастие* u bugarskom i *глаголска л-форма* u makedonskom.

5.6. KONTRAKCIJA, REDUKCIJA I ZAMJENA VOKALA

Dogodilo se da nestaje konsonant [j], on se ili “ugradio” u jotirani konsonant, ili je mogao postojati samo na početku riječi ili u intervokalnom položaju. Intervokalno [j] se prvo počelo vokalizirati u [i], a zatim i potpuno gubiti: N jd. *dobraja* > *dobraia* > *dobraa* > *dobrā*, G jd. *dobroje* > *dobrē*, A jd. *dobrojo* > *dobrū*, *dobriji* > *dobrī*. Uz I jd. imenica ženskog roda *ženojo* > *ženou* > *ženu*.

On će se kasnije vratiti u intervokalni položaj u primjerima *čiji*, *umiju*, *bruji*, *kuju*, *koji* - *koja* - *koje*, *daje*, *bojati se*, *moje* - *moju*, *tvoju*, *svoje* i sl. (Moguš 2010: 88). Primjeri su navedeni u Tablici 7.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik		ke, kih
Fiziolog (Petrisov zbornik)	smjena o / u	tuliko (veza s SZ hrvatske) tvoego, ka (koja), n(o)vuju
Aleksandrida (Roudnički rukopis)	kontrakcija vokala	ки, мани, га, полачу, улиз, ка
Lucidar (Petrisov zbornik)	kontrakcija vokala, čuvanje starog stanja, smjena o / u	ki, svojego, kuliko, tuliko, takovo
Lucidar (Žgombićev zbornik)	čuvanje starog stanja	наипрво, своего, какова
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	kontrakcija vokala, čuvanje starog stanja, smjena o / u	svojego, svojej, nesi(nosi), ki, korunu, mej, simi, ku, jej, njeje, polaču, tuliku, sliša
Bugarski standardni jezik	čuvanje starog stanja	ТОЛКОВА
Makedonski standardni jezik	čuvanje starog stanja	ТОЛКОВА

Kontrakcija osobnih zamjenica posvjedočena je u gotovo svim analiziranim tekstovima. Ipak, neki tekstovi, kao što je Rumanac Trojski iz Petrisovog zbornika, uz kontrakciju čuvaju i staro jezično stanje. Česte su i zamjene glasa [o] glasom [u].

Opširna usporedba razvoja samoglasnika prikazana je u Tablici 7 (Bidwell 1963: 22).

Csl.	OChSl.	bugarski	makedonski	hrvatski
ŭ	sŭnŭ	ə sən	o son	a san
ĩ	dĩnĩ	e den	e den	a dan
u	suxu	u sux	u suf	u suh
početno ju	(junŭ)	ju junak	ju junak	ju junak
y	dymŭ	i dim	i dim	i dim
i	zima	i zima	i zima	i zima
o	domŭ	o dom	o dom	o dom
e	pero	e pero	e pero	e pero
početno e	ezero	e ezero	e ezero	je jezero
ɔ	rɔka	ə rəka	a raka	u ruka
	zɔbŭ	zəp	zap	zub
početno ɔ	ɔglĩ	(v)ə vɔglen	ja jaglen	u ugljen
ɛ	mɛso	e meso	e meso	e meso
	pɛtĩ	pet	pet	pet
početno ɛ	ɛzykŭ	e ezik	ja jazik	je jezik
ě	(větri) věra cěna	e vetrove ja vjara cena	e vetrovi e vera cena	je vjetrovi je vjera cijena
početno ě	ěmĩ	ja jam	ja jadam	je jedem
a	časŭ	a čas	a čas	a čas
početno a	agnĩcĩ	a agne	ja jagne	ja janje

6. KONSONANTIZAM

U ovome će se poglavljju, u kojemu se govori o konsonantskim sustavima odabranih tekstova i standardnih idioma bugarskoga i makedonskoga jezika, obraditi će se refleksi konsonanata [h] i [f], uključujući protezu, metatezu, rotacizam i šćakavizam.

6.1. GLASOVI [H] I [F]

“Gramatičari se slažu u tome da su fonemi dž i f stranog, neslavenskog podrijetla.” U staroslavenskom jeziku ih nije bilo (smatra se da su se posuđenice s fonemom [f] izgovarale kao [p]), a vjerojatno ni u drugim slavenskim jezicima toga doba (makedonski *Ničpur* < grč. *Νικίφορος*) (Moguš 2010: 85). Prve tragove fonema [f] i [dž] nalazimo u tekstovima iz 14. stoljeća. Uvjete za njihovo korištenje prouzročio je gubitak [ə], nasljednika vokala [ʋ] i [b] (Moguš 2010: 86). Budući da fonem [h] nije imao svoga zvučnog parnjaka, u nekim je govorima došlo do tendencije da se ono gubi (štok. *orugva* < *horugva* < *horogy* ‘stijeg’, *orij* < *orah*) (Moguš 2010: 88). Ubrzo se pojavljuje sekundarni [h], na početku riječi i u sredini riječi. U tvorbi deminutiva od *tanak* ili *tenek* (< *тънѣкъ*) - *tanahan* ili *tenehen*. Gubitkom [ə] sekundarni [r] postaje početni, a budući da na početku riječi nije moglo stajati slogotvorno [r], riječima se pridružuje protetsko [h] (Moguš 2010: 89). Refleksi su navedeni u Tablici 8.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	ispadanje početnog h	otili, svojih
Aleksandrida (Roudnički rukopis)	h se čuva u svim pozicijama posvjedočeno f	храбрости, хижах, влхва, хитростю, ада (хада) Филипов
Lucidar (Pertisov zbornik)	h se čuva u početnoj poziciji posvjedočeno f	hotě, hote fermo
Lucidar (Žgombičev zbornik)	h se čuva u svim pozicijama posvjedočeno f	хоте, хрбат луцифер, фирмаментум, африта
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	kolebljivo početno h posvjedočeno f	idjehota, hrani, hote, očemo, rvanja fundomenta,

Bugarski standardni jezik	H u svim pozicijama posvjedočeno f	храна, четох, производ художествено филм
Makedonski standardni jezik	H u svim pozicijama posvjedočeno f	претходно, христијан, Фридрих, филм

Vinodolski zakonik potvrđuje tendenciju ispadanja početnog [h], dok ostali tekstovi čuvaju [h] u svim pozicijama, a u nekim je slučajevima posvjedočen nedostatak protetskog [h]. Fonem [f] potvrđen je samo u tuđicama i osobnim imenima preuzetim iz grčkog jezika.

6.2. PROTEZA

Zbog zakona otvorenog sloga moglo se dogoditi da kraj jedne i početak druge riječi započinje vokalom te tako proizvodi zijev (Moguš 2010: 80). Ovdje dolazi do umetanja konsonanta, u praslavenskom [v] i [j], “i to tako da se, po pravilu, ispred tzv. prednjih samoglasnika unosio suglasnik j (npr. hrv. prezent jest, jela ‘stablo’), a ispred stražnjih suglasnika v (npr. hrv. vidra < vydra)” (Moguš 2010: 81). Primjeri za protezu navedeni su u Tablici 9.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	nema proteze	edinom, ošće, iošće
Fiziolog (Petrisov zbornik)	nema proteze	est, e (ju, je), eju, evrěiskim
Fiziolog (Vinodolski zakonik)	nema proteze	e(st), ego
Aleksandrida (Roudnički rukopis)	nema proteze	еюначку, еси, еленов, еднога
Lucidar (Petrisov zbornik)	protetsko j i v	jes(t,) je, jedna vuzak
Lucidar (Žgombićev zbornik)	nema proteze	'e, една, ест', его
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	protetsko j	jedan, jesam
Bugarski standardni jezik	protetsko j i v	въглен, език, едър, агне вътре, утре
Makedonski standardni jezik	protetsko j i v	јаглен, јазик, јагне внатре, утро

Hrvatski tekstovi u većem broju ne poznaju protezu, a primjere protetskih [j] i [v] može se pronaći samo u ulomcima Petrisova zbornika. U bugarskom standardnom jeziku nalazimo protezu u obliku fonema [v] ispred fonema [b], a ispred [e], [a] i [u] ona izostaje. Sličan je slučaj i u makedonskom gdje [j] obavezno dolazi ispred [a].

6.3. METATEZA

Metateza je starija promjena od jotacije – tome svjedoče riječi poput *volja* i *mor(j)e*, ali je i starija od ispadanja slabih jerova: *molba* < *molba*, jer bi inače ta riječ glasila **mlaba*. Svjedok kronologije promjene su i brojni toponimi *Arba* > *Rab*, *Scardona* > *Skradin*, *Melita* > *Mljet* (Moguš 2010: 70). Za vrijeme metateze likvida dogodila se i promjena praslavenskih skupina *īr*, *ūr*, *īl*, *ūl* u *br*, *br*, *bl* i *bl*. U hrvatskom jeziku te su skupine dovele do slogotvornih [r] i [l]. Praslavenska slogovna harmonija utjecala je i na prijelaz VK/JV (**zem/ja*) u V/KJV (**ze/mja*) (Moguš 2010: 71).

Početni suglasnički skup *vs-* nastao je nakon gubljenja slaboga [ə] (*v̆se* > *v̆se* > *vse*), a nije se održao jer je skup nije bio dopušten – trebalo je stvoriti situaciju za sonant + šumnik + vokal, pa je to izazvalo metatetičko premještanje *vs-* u *sv-*. „U primjerima kao što su *v̆zēti* > *v̆zēti* > *vzēti* imamo sličan slučaj – dolazi do vokalizacije početnog *v* > *u* (*vzēti* > *uzēti*) ili umetanje fonema kako bi se razriješio nedozvoljeni suglasnički skup (*vzēti* > *vazēti*) te redukcijom početnog fonema (*vzēti* > *zēti*) (Moguš 2010: 50). Ostali primjeri: *lagak* (:**lgak* < *l̆gək̆*), *lagati* (:**lgati* < *l̆gati*), *lasnitu* (:**lsniti* < *l̆skn̆ti*), *laživ* (:**lživ* < *l̆živ̆*), čak. *maša*, kajk. *meša* (:**mša* < *m̆ša* < lat. *missa*). Suglasnički skup *vn-* se isto tako nije održao: *v̆nuk̆* > *vnuk* > *unuk* (čak. *nuk*), *v̆n̆otr̆* > *vnutr* > *unutra* (čak. *nutra*, *nutar*), ali postoje i primjeri jačanja slaboga šva i njegove vokalizacije: *vani* < *v̆n̆ē* (Moguš 2010: 50). Primjeri metateze u tekstovima prikazani su u Tablici 10.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	vs-	vs(i)
Fiziolog (Petrisov zbornik)	vs-	vsa
Fiziolog (Vinodolski zakonik)	vs-	vs(aki)
Lucidar (Petrisov zbornik)	vs-, s-	sem (svem), vsakoj, vse
Lucidar (Žgombićev zbornik)	vs-	bce, bceX
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	vs-	vsjeh, vsemi, vsem

Bugarski standardni jezik	vs-	ВСИЧКИ
Makedonski standardni jezik	s-	СИТЕ

U hrvatskim tekstovima potvrđena je metateza suglasničkog skupa *vs-* u *sv-*, a stariji tekstovi svjedoče očuvanju skupine u prvobitnome stanju. Bugarski jezik koristi arhaičnu skupinu *vs-*, dok se, uvjetno rečeno, može reći da ju je i makedonski zadržao. Tumači se da je kasnije došlo do ispadanja početnog glasa [v].

S druge strane, starija promjena nazvana metatezom likvida, karakteristična je za sve južnoslavenske jezike. Primjeri metateze likvida nabrojani su u Tablici 10 (Bidwell 1963: 38)

	praslavenski	staroslavenski	bugarski	makedonski	hrvatski
aRT	ardl- alkam- arwin- alkut-	RaT ralo lakomŭ ravīnŭ lakŭtī	RaT ralo lakom raven lakot	RaT raŕo ŕakom ramen ŕakot	RaT ralo lakom ravan lakat
TaRt	gard- zalt-	TRaT grat zlato	TRaT grat zlato	TRaT grat zlato	TRaT grad zlato
TeRT	melk- berg-	TRĕT mlĕko brĕgŭ	TRjaT, TReT mljako brjak (bregot)	TReT mleko brek	TR(i)jeT mlijeko brijeg
TurT/TirT	gurd- -mirt-	TrŭT/TrīT grŭlo sŭmrīTī	TərT/ (TrəT) gərlo smert	TrT grlo smrt	TrT grlo smrt
TulT/TilT	wilk- dulg- dulg-	TlŭT/TlīT vlĭkŭ dlŭdo dlŭgŭ	TəlT (TləT) vəlk dləgo dəlk	ToŕT voŕk doŕgo doŕk	TuT vuk dugo dug
čirT	čirn-	črŭT črŭnŭ	čerT čern	crT crn	crT crn
TruT/TriT	kruw-	TrŭT/TrīT krŭvī krīstŭ	TərT (TrəT) krəf krəst	TrT krf krst	TrT krv krst

TluT/TliT	glut- sliz-	TlŭT/TliT poglŭštati slŭza	TəIT (TləT) gəltam səIza	ToIT goItam soIza	TuT gutam suza
ruT	ruž-	rŭT rŭž	rəT rəš	rT rš	RaT raž
luT	luž-	lŭT lŭža	ləT ləža	laT laš	laT laž
liT	lin-	liT linŭ	leT len	leT len	laT lan

6.4. MORFONOLOŠKE PROMJENE

Praslavenska slogovna harmonija utjecala je na prijelaz VK/JV (**zem/ja*) u V/KJV (**ze/mja*) (Moguš 2010: 71). Ova je promjena utjecala na umekšanje prethodnoga konsonanta pod utjecajem konsonanta [j], nazvano jotacijom. Milan Moguš donosi shematski prikaz:

k – jot. à č
g – jot. à ž
h – jot. à š β jot. - z
r' β jot. - s
n β jot. - n
l β jot. – l

b – jot. à b_l

m – jot. à m_l

p – jot. à p_l

v – jot. à v_l

t – jot. à ć ili t'

d – jot. à đ ili j (Moguš 2010: 72).

Ovaj prikaz dokazuje da su svi konsonanti potpali pod udar jotacije i asimilirali se, došlo je do stvaranja novih konsonanta ([ć], [ž], [š], [r'], [n], [l], [ć], [đ]) te su u drugim dijalektima hrvatskog jezika rezultati bili drugačiji zbog zakašnjeloga, oslabljenog jotacijskog procesa. Prvom palatalizacijom nazivamo umekšavanje konsonanata [k], [g], [h] ispred vokala prednjeg niza: *ge-* > *g'e-*, koje je zatim prešlo u [ž] (*leg'êti* > *lež'êti* > *ležati*). Pretpostavlja se da je prisutnost konsonanta [j] zaslužna za tu, prvu palatalizaciju. Smatra se da su istim

postupkom nastali i novi konsonanti - [č], [ž] (kasnije prelazi u [ǰ]) i [š] (prasl. *loukja > stsl. luča, prasl. *lugja > stsl. lъža, prasl. *souhja > stsl. suša) (Moguš 2010: 74). U vrijeme raspada praslavenskog jezika došlo je i do slivene artikulacije grupa *tj i *dj, koje se u južnoslavenskim jezicima različito reflektiralo. Nalazimo staroslavenske potvrde [št] (noštъ) i [žd] (mežda), ali i promjene u [č] i [j] u starijim hrvatskim tekstovima. Kasnije će ti fonemi doživjeti niz promjena, u kajkavskom će [č] prijeći u [c], a [j] u štokavskom u [đ] (Moguš 2010: 75). Drugom se palatalizacijom mijenjaju konsonanti [k], [g], [h] ispred [i] i [ê] (nastaloga od diftonga) u [c'], [z'], [s] (stsl. rьka - roce, bogъ - boze, duhъ - dusê). Ova promjena provedena je tek nakon monoftongizacije diftonških grupa, a budući da su njezin rezultat sibilanti, često se naziva sibilizacijom. Nejednak je rezultat u svim slavenskim jezicima (Moguš 2010: 77). Sibilizacija se sačuvala u hrvatskom jeziku u nekim deklinacijskim padežima, oblak - oblaci, vrag - vrazi, orah - orasi (Moguš 2010: 78). Treća palatalizacija progresivna je i nedosljedno provedena. Do nje dolazi kad se [i], [ê] i [ь] nađu ispred [k], [g], [h], a ako iza njih nije vokal [ь] i [y]. Rezultati druge i treće palatalizacije isti su, samo je postupak različito tekao (Moguš 2010: 78). U tom su periodu u idiom ušle posuđenice kao car ili cesar, jer su stvoreni uvjeti za ulazak [c] i [z] u glasovni sustav (Moguš 2010: 78). Jotacija i palatalizacija uzrokovale su velik broj promjena u konsonantskom inventaru praslavenskoga jezika (Moguš 2010: 88). Neke od ovih promjena mogu se pronaći u tekstovima iz korpusa, a prikazane su u Tablici 11.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	nedostatak jotacije jednačenje ispadanje suglasnika	krala, kralstva, ludi knežstva, knežtva, odpriseći pripročči
Fiziolog (Petrisov zbornik)	palatalizacija jotacija jednačenje	proročaskoe, priložiti treti gdo, raspraviti
Fiziolog (Vinodolski zakonik)	jednačenje	gda
Aleksandrida (Roudnički rukopis)	palatalizacija jotacija jednačenje	могаше негову, крала, еђипачки, них, землю, кон сабравиш, источни, друзих, мнозими, одправи, корабле

Lucidar (Pertisov zbornik)	sibilarizacija jotacija jednačenje disimilacija	Božě, Božje moć, moćju, ljubvi, boļe, potvrjeni, treto gdo, bes, konca, svržen, beskonačnaja, [o]tvlačili anj(e)lu
Lucidar (Žgombićev zbornik)	palatalizacija sibilarizacija jotacija jednačenje ispadanje suglasnika disimilacija	реки бозе установлено, зе(м)ли, учител, люциферъ бес конца т'врдостанно знаменати
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	sibilarizacija jotacija jednačenje disimilacija	Pariž, Menelauš, Kšandra, Prijamuš, Troiluš, Priješ, Jelena trete, tretu otocje, otok, z, ot, š njim, odgovori, otluči, otvrže zlato
Bugarski standardni jezik		крал, прилагам, трети, Боже, мощност, потвърден, орехи, източен, подпис
Makedonski standardni jezik		Крал, приложи, трети, Божји, потврден, ореви, источен, потпис

Analiza korpusa tekstova potvrđuje tvrdnje navedene nešto ranije. Jotaciju potvrđuju svi tekstovi, a prvu palatalizaciju samo pojedini tekstovi s hrvatskoga područja i makedonski standardni jezik. Druga palatalizacija provedena je u malom postotku u hrvatskim tekstovima, a bugarski i makedonski jezik ju ne poznaju. Početak treće palatalizacije nemamo posvjedočen u odabranim tekstovima, a u dvama standardnim jezicima ona je nepoznanica. Asimilacija glasova po zvučnosti karakteristična je za hrvatske tekstove i makedonski standardni jezik dok je u bugarskoj ortografiji i ortoepiji nevažea.

6.5. ROTACIZAM

Rotacizam je glasovna promjena u kojoj suglasnici u intervokalnoj poziciji prelaze u vibrant [r]. Literatura navodi česte prelaske friktiva [s] i [z], a česti je slučaj u hrvatskim dijalektološkim tekstovima intervokalno [ž]. Neke od ovih promjena mogu se pronaći u tekstovima iz korpusa, a prikazane su u Tablici 12.

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	rotacizam	more, ne more
Aleksandrida (Roudnički rukopis)	rotacizam	ништор, не море, нигдор
Lucidar (Pertisov zbornik)	rotacizam	more ne more, nigdore
Lucidar (Žgombićev zbornik)	rotacizam	никтоже, неже, море
Rumanac Trojski (Petrisov zbornik)	rotacizam	nigdor, nere

Hrvatski tekstovi obiluju primjerima rotacizma, intervokalnog [ž] koje prelazi u [r]. Makedonski i bugarski standardni jezik, kao i standardni hrvatski, ne poznaju ovu promjenu.

6.6. ŠČAKAVIZAM

Izvor	Refleks	Primjeri
Vinodolski zakonik	šč, šć	pripročī, nišće, iošće
Bugarski standardni jezik	щ, жд	свещ, свещеник, помощ, между
Makedonski standardni jezik	ќ, шт, ř	свеќа, свештеник, меѓу

Šćakavizam je zabilježen samo u jednom tekstu iz korpusa, Vinodolskom zakoniku. Standardni makedonski jezik suglasnički skup *št-* čuva u posuđenicama, a u domaćim riječima reflektira kao [ќ], dok ga bugarski u potpunosti čuva. Bugarski je očuvao i skup *žd-*, a makedonski ga zamijenio s [ř]. Promjena se može pronaći u tekstovima iz korpusa, a prikazana je u Tablici 13.

Opširna usporedba razvoja suglasnika prikazana je u Tablici 14 (Bidwell 1963: 30).

staroslavenski	bugarski	makedonski	hrvatski
labijal + j m + j zemlja b + j ljublenŭ labijal + ij b rybja v sŭdravije	m(j) zemja b(j) ljuben b(j) ribja v(j) zdrave	m(j) zemja b(j) luben b(j) ribja v(j) zdravje	mí zemlja bí ljubljen bí riblja ví zdravlje
druga palatalizacija k > c čena g > ʒ nožě zěv- x > s vlasi sědŭ kv > cv cvětŭ gv > zv zvezda	c cena z noze s vlasi cv cvjat zv zvezda	c cena z noze s vlasi cv cvet zv zvezda	c cijena (noge) z zijev s Vlasi s sijed cv cvijet zv zvijezda
treća (progresivna) palatalizacija k > c otiči vrabčiči g > z kŭneNžī x > s vŭse	c otec vrabec z (knjazot) s se	c otec vrabec z knezot s se	c otac vrabac z knez s sve
praslav. t, d, sk, st + j t' št svěšta d' žď mežda st' št věštī st' št ištoN, iskoN t d + ij tīj bratīja, bratija dīj ladij(a)	št svjašt žď mežda št vjašt št išta, iskam tj, t bratja dj, d (ladija)	ć sveća ǵ meǵa št vešt št ištav ć braća ǵ laǵa	ć svijeća đ međa št vješt št ištem ć braća đ lađa
T, d + l (praslav. plet- i modl-) t > ø plela d > ø mol'oN	ø plela ø moljə	ø plela ø mołam	ø plela ø molim

7. ZAKLJUČAK

Prilikom poredbene analize vokalskoga i konsonantskoga sustava srednjovjekovnih tekstova s područja Hrvatske i standardnih južnoslavenskih jezika dolazimo do nekoliko zaključaka.

Različito su se reflektirali poluglasi, a i kasnije sekundarno šva, kao i nazalni vokali. Refleks jata razlikuje se od teksta do teksta, a katkad i unutar pojedinačnih tekstova pa ne čudi i njegov posve različit razvoj u ostalim dvama standardnim jezicima. Slogotvonost fonema potvrđujemo u svim tekstovima, s iznimkom standardnoga makedonskog jezika pa možemo zaključiti da bugarski standardni jezik i danas čuva starije jezično stanje ovih fonema. Tendencija je zadržavanja početnih (a i medijalnih i finalnih) fonema u riječima stranoga podrijetla. Proteza je isto vrlo česta, ali uvjeti njezinog nastajanja i načini reflektiranja razlikuju se i u tekstovima i u standardnim jezicima. Metateza suglasničkih skupina karakteristična je za novije tekstove s hrvatskog tla, a potpuno nepoznata na području Bugarske i Makedonije, dok je metateza likvida jedna od promjena koja je zajednička svim južnoslavenskim jezicima. Vrlo se lako prati i relativna kronologija morfonoloških promjena: jotacija je među prvima i nalazimo ju u svim tekstovima i u oba standardna jezika, prva palatalizacija karakteristična je za pojedine tekstove s hrvatskoga tla i za makedonski standardni jezik, druga palatalizacija nalazi se u tragovima u hrvatskim tekstovima dok ju standardni idiomi Bugarske i Makedonije je poznaju. Treća palatalizacija nije pronađena niti u jednom hrvatskom tekstu, a niti u standardnim jezicima. Opreka zvučnost/bezvučnost dovodi do promjena u hrvatskim tekstovima i makedonskome standardnom jeziku, dok ju bugarski ne poznaje. Zanimljive su promjene intervokalnog samoglasnika [ž] i refleks suglasnički skup *št-* u *šč-*, koje se u tekstovima s hrvatskog područja pronalaze gotovo redovito, a u standardnom bugarskom i makedonskom ih ne nalazimo.

8. POPIS LITERATURE

1. Aleksandrida. Dostupno na: <http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1552>
2. Bidwell, Charles E (1963) Slavic historical phonology in tabular form. Hague: The Mouton & co.
3. Bogišić. Rafo (1997) Zrcalo duhovno. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
4. Bratulić, Josip i dr. (2009) Povijest hrvatskoga jezika. Knj. 1, Srednji vijek. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA
5. Bratulić Josip (1988) Vinodolski zakon 1288. Zagreb: Globus, Nacionalna i sveučilišna biblioteka
6. Damjanović, Stjepan (2013) Hrvatska srednjovjekovna proza. Knj. 1, Legende i romani / priredila i transkribirala Vesna Badurina Stipčević
7. Димитровски, Тодор ет ал. (1994) Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања: А-Н.
8. Fiziolog. Dostupno na: <http://proleksis.lzmk.hr/21522/>
9. Kapetanović, Amir. Lucidarij iz Petrisova zbornika / Amir Kapetanović. // Građa za povijest književnosti hrvatske. Knj. 37(2010) / urednica Dunja Fališevac
10. Kapetanović, Amir. Tragovima srednjovjekovnoga bestijarija u Hrvatima / Amir Kapetanović. // Filologija : časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Knj. 42(2004) / glavni i odgovorni urednik Dalibor Brozović
11. Конески, Кирил (1999) Правописен речник на македонскиот литературен јазик.
12. Milčetić, Ivan (1902) Prilozi za literaturu hrvatskih glagolskih spomenika III. Hrvatski Lucidar. Starine 30: 257-334
13. Jagić, Vatroslav (1891) Ogledi stare hrvatske proze: Život Aleksandra Velikog. Starine 3: 203-331
14. Романски, Стојан (1955) Речник на съвремения български книжовен език. Том 1, А-К.
15. Романски, Стојан (1955) Речник на съвремения български книжовен език. Том 1, Л-П.
16. Романски, Стојан (1955) Речник на съвремения български книжовен език. Том 1, Р-Я.
17. Vinodolski zakonik, digitalizirana baština. Dostupno na: <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=894>

18. Vinodolski zakonik. Dostupno na:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=64732>
19. Vinodolski zakonik. Dostupno na: <http://ihjj.hr/iz-povijesti/vinodolski-zakon/5/>
20. Štefanić, Vjekoslav i dr. (1969) Hrvatska književnost srednjega vijeka. Zagreb: Matica hrvatska
21. Prosperov Novak, Slobodan (2003) Povijest hrvatske književnosti. Zagreb: Golden marketing
22. Zapis popa Martinca. Štefanić, Vjekoslav i dr. (1969) Pet stoljeća hrvatske književnosti. Hrvatska književnost srednjega vijeka : [od XII. do XVI. stoljeća] . Zagreb: Matica hrvatska

9. POPIS PRILOGA

1. Tablica 1	9
2. Tablica 2	11
3. Tablica 3	12
4. Tablica 4	14
5. Tablica 5	15
6. Tablica 6	16
7. Tablica 7	17
8. Tablica 8	18
9. Tablica 9	19
10. Tablica 10	20
11. Tablica 11	21
12. Tablica 12	22
13. Tablica 13	24
14. Tablica 14	26
15. Tablica 15	26
16. Tablica 15	27

10. SAŽETAK

Tema ovog diplomskog rada je poredbenopovijesni razvoj hrvatskoga fonološkog sustava. Rad se sastoji od tri dijela: teorijskog dijela te dijelovima posvećenim vokalskim i konsonantskim osobitostima. Teorijski dio rada donosi povijesni pregled odabranih tekstova i njihovu sudbinu. Dva istraživačka poglavlja donose fonološke osobitosti Vinodolskog zakonika, Fiziologa, Aleksandride, Lucidara, Rumanca trojskog i Zapisa popa Martinca usporedno sa standardnim bugarskim i makedonskim jezikom.

Ključne riječi: fonološki razvoj južnoslavenskih jezika, vokalizam južnoslavenskih jezika, konsonantizam južnoslavenskih jezika, fonološki sustav bugarskoga jezika, fonološki sustav makedonskoga jezika